

19. YÜZYILDA OSMANLI SAĞLIK GÖREVLİLERİ VE EMEKLİLİKLERİ

Ottoman Health Professionals And Their Retirement Procedures in the 19th Century

Ertan GÖKMEN*

Özet

19. yüzyıla kadar Osmanlı sağlık görevlileri medreseler yanında darüşşifalarda usta çırac ilişkisi içerisinde yetiştirilmekte idi. 19. yüzyılda önce askeri sonra sivil kurumların sağlık görevlisi ihtiyacını karşılamak için modern tıp okulları ve bu okullar bünyesinde eczacılık, ebelik ve aşıcılık sınıfları açıldı. Modern tıp okullarından mezun olan tabip, cerrah, eczacı, ebe ve aşıcılar askeri ve sivil kurumlarda görevlendirilmişlerdi. Sağlık görevlilerinden şehirlere, kasabalara ve belediye dairelerine tayin edilenlerin maaşları yerel idareler tarafından karşılanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında sağlık görevlilerinin çalışma şartlarına, görevlerine ve sorumluluklarına dair pek çok nizamname yayınlandı. Devletin ihtiyaç duyduğu sağlıkçılar yeni açılan tıp mekteplerinde yetiştirilmeye çalışılsa da mezunlar ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Bunun yanında yerel idarelerin taşraya gönderilen tabip, cerrah, ebe ve aşıcıların maaşlarını ödemede güçlük çekmesi halkın sağlık hizmetine ulaşmasını engelleyen bir diğer husustu. Sayıları fazla olmasa da sağlık kuruluşlarından emekli olan tabipler, cerrahlar, eczacılar ve ebeler vardı. Çalışmada 19. Yüzyılda Osmanlı sağlık kurumlarında çalışan tabip, cerrah, eczacı, ebe ve aşı memuru gibi sağlık görevlilerinin yetiştiği kurumlar, sağlık görevlilerinin görev ve sorumlulukları, emekli olan sağlıkçı sayısı ve bunların emekli maaşları nizamnamelere, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelere ve konuyla ilgili yapılan çalışmalara dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doktor, Cerrah, Eczacı, Ebe, Sosyal Güvenlik, Emeklilik.

* Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye
ertan.gokmen@cbu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-9189-9960
Makale Geliş Tarihi: 20.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 18.03.2022

Abstract

Until the 19th century, Ottoman health professionals were trained in master-apprentice relationship in darüşşifas besides madrasas. First of all, in the 19th century modern medical schools after than surgery, pharmacy, midwifery and vaccination classes were opened within these schools to meet the need of medical staff of military and then civilian institutions. Doctors, surgeons, pharmacists, midwives and vaccinators graduated from modern medical schools were appointed to military and civilian institutions. Salaries of health professionals appointed to cities, towns and municipal offices were paid by local authorities. In the second half of the 19th century, many regulations regarding the working conditions, duties and responsibilities of health professionals were published. Although the health professionals needed by the state were tried to be trained in newly opened medical schools, the graduates were far from meeting the needs of country. In addition, the difficulty of the local administration in paying the salaries of the doctors, surgeons, midwives and vaccinators sent to the provinces was another problem that prevented the public accessing health services. Although their numbers were not high, there were doctors, surgeons, pharmacists and midwives who retired from health institutions. In this study, institutions where the health officials such as doctors, surgeon, pharmacists, midwives and vaccinators working in Ottoman health institutions in the 19th century; the duties and responsibilities of the health officials; the number of the retired health professionals and their pensions have been tried to be put forward based on documents obtained from Ottoman Archive, regulations made and related studies.

Key Words: Ottoman, Doctor, Surgeon, Pharmacist, Midwife, Social Security, Pension.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu Anadolu coğrafyasında halkın sağlığını korumak için Anadolu beylikleri ve Selçuklular tarafından kurulmuş birtakım darüşşifalar vardı. Osmanlı Devleti mevcut olan bu sağlık kurumlarına yenilerini ekleyerek darüşşifaların sayısını artırmıştır. Osmanlıların kurdukları darüşşifalar arasında Bursa'da Yıldırım Darüşşifası (1390), İstanbul'da Fatih Darüşşifası (1470), Edirne Darüşşifası (1485), Haseki Bimarhanesi (1539), Manisa Bimarhanesi (1539), Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1555), Toptaşı Bimarhanesi (1583) ve Sultanahmet Darüşşifası (1616) bulunmaktadır.¹ Tamamı vakıf olarak kurulmuş olan bu sağlık kuruluşlarında verilecek hizmetler, çalışacak

¹ İter Uzel, "Osmanlı Türk Tıbbı", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.), G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 485-488.

personel, bunların uyacakları kurallar ve alacakları maaşlar vakfiyelerde belirtilmiştir.

Osmanlı darüşşifalarında hizmet veren görevliler arasında² tabip, cerrah, kehhâl,³ aşşâb,⁴ tabbâh,⁵ edviye-kûb,⁶ kayyum, kâşe-keş,⁷ ferrâş⁸ ve âb-rîz⁹ ve bevvâblar¹⁰ bulunuyordu. Bu görevlilerden bir kısmı doğrudan sağlık hizmeti verirken bir kısmı ilaç hazırlama, bir kısmı da yardımcı görevli olarak çalışıyordu.

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri hekimbaşı nezaretinde yürütülüyordu. Hekimbaşı, padişah başta olmak üzere padişah ailesinin sağlığını korur, çeşitli şehirlerdeki hastanelere hekim tayin eder, İstanbul ve çevresindeki hekimleri teftiş eder, ihtiyaç halinde hekimleri imtihan eder ve başarısız olanları meslekten menederdi.¹¹ Hekimbaşılar bu görevlerini 1850 yılında Tıbbiye Nezareti'nin kuruluşuna kadar devam ettirmişlerdir.¹² Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısında ivme kazanan ıslahat ve yenileşme çalışmaları önce askeri kurumlarda yoğunlaşmış, zamanla diğer kurumları da kapsar hale gelmiştir. Osmanlı'da modern anlamda sağlık görevlisi yetiştiren ilk kurumlar da ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak için kurulmuştur.

1-Osmanlı Devleti'nde Sağlık Personeli Yetiştiren Modern Kurumların Açılması

Osmanlı Devleti'nde darüşşifalar modernleşme çalışmalarının başladığı dönemlere kadar sağlık hizmeti vermeye devam etmiştir. III. Selim döneminde başlayan yenileşme çalışmaları donanmayı da içine almış ve 1805 yılında Bahriye Kanunnamesi çıkarılmıştır.¹³ Bu kanunnameye göre Tersane-i Amire'de hekim

² Nil Sarı, "Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 495, 504, 506, 511.

³ Kehhâl: Göz hekimi ve göze sürme çeken kimse. Ferit Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Yayınevi, Ankara, 2013, s. 579.

⁴ Aşşâb: Nebatat çeşitlerini toplayarak numunelerini kurutarak her biri üzerine fenni tetkikler yapan alim. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 937.

⁵ Tabbâh: Aşçı, Devellioğlu, a.g.e., s. 1179.

⁶ Edviye-Kûb: Doğerek ilaç hazırlayan kimse. Yazar notu.

⁷ Kâşe-keş: İdrar şişelerine ve benzeri şeylere bakan. Sarı, a.g.m., s. 511.

⁸ Ferrâş: Hizmetçi, temizlikçi. Yazar notu.

⁹ Âb-rîz: Tuvaletleri temizleyen ve tuvaletlere su döken kişi. Yazar notu.

¹⁰ Bevvâb: Kapıcı. Yazar notu.

¹¹ Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık", *Osmanlı* C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 491.

¹² Sarı, Nil, "Hekimbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 164.

¹³ Arslan Terzioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 518-519.

ve cerrah yetiştirmek için modern bir tıp mektebi kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁴ Bu karar doğrultusunda İstanbul'da iki tıp mektebi açılmıştır. Bunlardan biri 1806 yılında Kasımpaşa'da Tersane Tıbbiyesi adı ile açılmıştır.¹⁵ Bir diğeri 1805 tarihinde Kuruçeşme'de Rumların açmış olduğu dil, edebiyat ve riyaziyat eğitimi veren mektebin yanında açılan hastanedir. Bu hastanede Rum gençler tıp eğitimi alıyorlardı. Kuruçeşme'deki Rum Mektebi'ndeki ve Hastanesi'ndeki eğitimin en erken, mektep müdürü olan Eflak Boğdan Voyvodasının kardeşi Dimitraško Moroz Beyzade'nin 1812 yılında idamına ya da¹⁶ 1822 yılına kadar faaliyette olduğu düşünülmektedir.¹⁷ Her iki kurum da uzun süreli olmamış ve yeni bir tıp okulunun açılması kararlaştırılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun her tertibine bir tabip bir de cerrah verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda ihtiyaç duyulan tabip ve cerrahları yetiştirmek için 1827 tarihinde Tıphane-i Amire açılmıştır. Cerrahlık eğitiminin ise Tıphane'nin ikinci sınıfında verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak öğrencilerin bu sınıfa gelmeleri üç dört yıl süreceğinden tez elden cerrah yetiştirmek için Tıphane'nin bulunduğu Tulumbacıbaşı Konağı'nın bir yerinde İstanbul cerrahlarından 20 kişiye 50 kuruş aylık ile cerrahlık eğitimi verilmesi kararlaştırılmıştır. Cerrahlık eğitimi alacak bu kişilere damar ve kırık-çıkık bağlamak, kemik kesmek ve kurşun çıkarmak gibi eğitimler verilecekti¹⁸. Mekteb-i Tıbbiye nazırının cerrah adaylarının Gülhane'deki hastanede pratik yapmalarının daha uygun olacağını belirtmesi üzerine 1832 yılında Topkapı Sarayı sahilindeki Hastalar Odası'nda Asakir-i Hassa-i Şahane Cerrahhanesi adıyla üç sınıf halinde bir cerrahhane kurulmuştur.¹⁹

Tulumbacıbaşı Konağı'nın satılması üzerine 1836 yılında Tıphane ve yer darlığı çeken Cerrahhane Topkapı Sarayı'nın Otlukçu Kışlası'na taşınmıştır. Tıp ve cerrahlık öğrencilerinin üç sene burada birlikte eğitim görmeleri kararlaştırılmıştır. Dört yıllık tıp eğitiminin son senesi tıp ve cerrahlık kısımları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yeni bir binaya duyulan ihtiyaç nedeniyle 1838 yılında Tıphane, Galatasaray'ndaki Enderun Ağaları Mektebi'ne taşınmıştır. II. Mahmud'un 1839 yılındaki ziyareti sonrasında mektebin adı Mekteb-i Tıbbiye-i

¹⁴ Terzioğlu, a.g.m., s. 518-519.

¹⁵ Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Tıp Eğitiminin Başlaması: Tıphâne-i Âmire", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 528.

¹⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 334-336

¹⁷ Terzi, a.g.m., s. 519.

¹⁸ Altıntaş, a.g.m., s. 529, 532, 533.

¹⁹ Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2004, s. 3.

Adliye olmuştur.²⁰ Galatasaray'ndaki Mekteb-i Tıbbiye binası yanınca mektep önce 1848'de Hasköy'deki Humbarahane binasına, 1865'te de Demirkapı'daki binaya taşınmıştır. 1867 yılında sivil tabip yetiştirmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Askeri Tıbbiye 1903 yılında Haydarpaşa'da yapılan binaya taşınmıştır. Askeri Tıbbiye ile Mülki Tıbbiye Mektepleri 1909 yılında Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi adı altında birleştirilmiştir.²¹

2-Osmanlı Devleti'nde Sağlık Görevlileri ve Emeklilikleri

Osmanlı Devleti'nde ordunun tabip ve cerrah ihtiyacının karşılanması için 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Harbiye'nin açılmasından sonra 1867 yılında sivil halkın tabip ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Bu iki kurum bünyesinde açılan eczacılık ve ebelik sınıfları ile tabip ve cerrah dışındaki sağlık görevlileri yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu kurumlarda yetiştirilen sağlık görevlileri orduya ve sivil vatandaşlara hizmet etmek için muhtelif vilayet, sancak ve kazalara tayin edilmişlerdir. Belirtilen sağlık görevlileri ve kurumları ile ilgili farklı tarihlerde nizamnameler çıkarılmış ve bu görevlilerin vazifelerinin neler olduğu nizamnamelerde belirtilmiştir. Emeklilik şartlarını taşıyan sağlık görevlileri de 1880 yılından itibaren emekli olmaya başlamışlardır. Aşağıdaki başlıklarda Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmeti veren görevlilere, bunların vazifelerine ve emekliliklerine dair bilgiler verilmiştir.

2.1-Memleket/Belediye Tabipleri

Osman Devleti Mekteb-i Tıbbiye-i Harbiye'den, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den ve yabancı ülke mekteplerinden tıp eğitimi diploması almış ve diplomaları Mekteb-i Tıbbiye Nezareti tarafından onaylanmış hekimlerin çalışmasına izin veriyor ve bunları ihtiyaç duyulan yerlere görevlendiriyordu. Yeni kurulmaya başlanan belediyelerdeki meclislere de danışman olarak mühendisle birlikte tabip alınması isteniyordu. Nitekim 28 Aralık 1857 tarihli *Altıncı Daire-i Belediye Nizamati*'nda mimar, mühendis ve tabibin belediye meclisinde müşavir sıfatı ile görev yapacağı belirtilmiştir.²²

1861 tarihli *Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre büyük merkezler dışındaki şehir ve kasabalara tabip gönderilmesi kararlaştırılmış ve bunun bir yıl içinde hayata geçirilmesi için Mekteb-i Tıbbiye Nezareti görevlendirilmiştir. 26 Temmuz 1867 tarihli *Vilayet Dâbilinde Olan Şehir ve*

²⁰ Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", s. 4.

²¹ Altıntaş, a.g.m., s. 541; Adnan Ataç, "Askeri Tıp Tarihi", *Osmanlı*, C. 8, (Ed). G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 567.

²² "Altıncı Daire-i Belediye Nizamati", 11 Cemaziyevvel 1274/28 Aralık 1857, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 460.

Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurların Vezâifi Hakkındaki Talimat'a göre, belediye meclisleri bir reis ile altı üyeden meydana gelecek, mühendis ve memleket tabibi bu mecliste müşavir üye olarak bulunacaktı. 1867 yılında açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ilk mezunlarını 1874 yılında vermiş ve mezun olan bu tabipler taşrada görevlendirilmişlerdir. Ancak mezun sayısının yetersizliği sebebiyle her kazaya tabip göndermek mümkün olmamıştır. Bunun yanında belediyelerin hekim maaşlarını ödemekte sıkıntı çekmesi de buralara hekim gönderilmesini zorlaştırmıştır.²³

7 Temmuz 1870 tarihli *Memalik-i Mahruse-i Şahane Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veyahut yabancı ülkelerin tıp mekteplerinden diploma almamış olanlar tabiplik yapamayacaklardı. Yabancı ülkelerden diploma almış olanlar da diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydettirecekler ve tıpla ilgili girecek oldukları sınavda başarılı olmaları halinde 500 kuruş harç ödeyerek ruhsatname alacaklardı. Bu nizamnamenin yayınlanmasından önce İstanbul'da doktorluk ve cerrahlık yapanlar ise diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirip kaydettireceklerdi.²⁴

13 Eylül 1870 tarihli *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasisine Zeyl Olan Fıkra-i Nizamiye*'ye göre mülki tabipler liva, vilayet ve teftiş sınıfı unvanları ile üç sınıfa ayrılacaklardı. Liva tabipleri üçüncü rütbe ve 1000 kuruş, vilayet tabipleri ikinci rütbe ikinci sınıf ile 1500 kuruş, müfettişler ise ikinci rütbe birinci sınıf mütemayiz ile 2000 kuruş maaş alacaklardı. Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olup icazetname alanlar önce liva tabipliğine, burada üç sene hizmet ettikten sonra boş kadro bulunması halinde vilayet tabipliğine atanacaklardı. Vilayet tabipliğinden teftiş sınıfına geçmek için ise üç sene daha çalışmak ve akranlarına göre kıdemli ve tercih edilmeye layık bulunmak gerekmekteydi. Hicaz bölgesine ve uzak mahallere gönderilecek tabiplerin maaşlarına ise beş yüz kuruş daha ilave edilecekti.²⁵

21 Temmuz 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*'ne göre İstanbul'da ve vilayetlerde gerekli görülen yerlere "memleket tabibi" adıyla tabipler ve tabip yardımcılarını tayin edilecekti. Bu hekimlerin ve yardımcılarının

²³ "Vilayât Dâhilinde olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi" 24 Rebiülevvel 1284/26 Temmuz 1867, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 491; Elif Gültekin ve Gazi Doğan, "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinden Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 2018, 8(3), s. 219, 221.

²⁴"Memalik-i Mahruse-i Şahane Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir", 7 Rebiülâhır 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 814.

²⁵ "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin Nizamname-i Esasiyesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye" 16 Cemaziyelâhır 1287/13 Eylül 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 812-813.

maaşları hizmet ettikleri belediye daireleri tarafından karşılanacaktı. Memleket tabipleri belediyece belirlenen yerde haftada iki defa zengin ve fakir herkesi ücretsiz muayene edecekti. Tabipler zengin kişilerden Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından belirlenen ücreti alabileceklerdi. Memleket tabibi görev yaptığı yerde bulaşıcı hastalık çıktığında bunu yerel ve merkezi idareye bildirmekle, gerekli tedbirleri almakla ve hastalığın çıkış sebebini araştırmakla yükümlü idi.²⁶

İstanbul ve vilayetlerde kurulacak belediye teşkilatına dair 1 Ekim 1877 tarihinde çıkarılan *Dersaadet Belediye Kanunu* ile *Vilayât Belediye Kanunu* hükümlerine göre belediyeler hastane ve sanayi mektebi gibi tesisler yanında, oluşturacakları belediye meclislerinde mühendis, tabip ve baytar bulunduracaklardı.²⁷

1878 tarihinde Berlin Anlaşması ile kurulan Şarki Rumeli Vilayeti ile ilgili olarak 4 Ağustos 1882 tarihinde *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayet* adında bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunda vilayette görev yapacak sağlık görevlileri arasında kaza tabipleri, tabur tabipleri, belediye tabipleri, müstakil olarak çalışan hekimler, eczacılar, diş hekimleri, cerrahlar, ebeler ve hasta bakıcılar zikredilmiştir. İlgili kanunda kaza tabip ve cerrahları ile ilgili olarak her kazada bir veya birden fazla tabip ve cerrah bulunacağı, hekimlerin ve cerrahların Sıhhiye Meclisi'nin görüşü ile vali tarafından atanacağı belirtilmektedir. Tabipler kazanın sıhhi durumu ile ilgili olarak üç ayda bir rapor düzenleyecekler, doğan ve ölenler yanında salgın hastalıklarla ilgili istatistiki bilgiler hazırlayacaklardı. Tabipler bunun yanında aşı uygulamalarına nezaret edecekler, ağır hastaların evlerde muayenelerini gerçekleştirecekler ve ilaçlarını vereceklerdi. Tabipler ayrıca görevli oldukları kazanın köy sayısı elliden az ise üç ayda bir, elliden fazla ise dört ayda bir köylerin tamamını dolaşip gerekli muayeneyi icra edeceklerdi. Tabipler bulaşıcı bir hastalığa tesadüf ederler ise bunu Sıhhiye Meclisi'ne bildirecekler, adliye görevlileri tarafından kendilerine teklif edilen teftiş ve muayeneleri yapacaklardı. Kaza tabipleri yaptıkları bu hizmet karşılığında on beş, milis taburu hekimleri on üç, cerrahlar üç, milis cerrahları dört Osmanlı lirası maaş alacaklardı.²⁸

Şarki Rumeli vilayetinde belediyeler tabiplerini kendileri seçecekler, bunların isim ve diplomalarını Sıhhiye Meclisi'ne bildireceklerdi. Belediye tabipleri belediye dairesinin memuru olduklarından görevlerini ifada Sıhhiye Meclisi'nin

²⁶ “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyelevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur*, I. Tertip, İkinci Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 800-803; Ceren Gülser İtilan Rasimoğlu, “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri” *Lokman Hekim Dergisi*, 2013, 3 (1), s. 3.

²⁷ “Dersaadet Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur* I. Tertip, IV. Cilt, İstanbul, 1296, s. 524, 540.

²⁸ “İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayettir” 19 Ramazan 1299/4 Ağustos 1882, *Düstur* I. Tertip, III. Zeyl, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 213-214.

nezareti altında bulunacaklardı. Belediye tabibi tıbbi konularda belediye meclisine bilgi vermeye, şehrin sıhhatini korumaya, belediye hastanesini denetlemeye, fahişelerin evlerine haftada iki defa gidip onları muayene etmeye, fakir hastaları ücretsiz muayene etmeye, kesilen hayvanların sağlıklı olmasına, belediye dairesi tarafından kendisine verilen sıhhi işleri yapmaya mecbur idi. Belediye tabipleri hapishanelerin muayenesi hususunda kaza tabiplerine yardımcı olacaklardı. Belediye tabipleri de kaza tabipleri gibi üç ayda bir şehir ve kazanın sıhhi durumu ile ilgili Sıhhiye Meclisi'ne rapor vereceklerdi. Belediye tabipleri kaza hekimleriyle birlikte eczaneleri muayene edecek nizamı aykırı bir durum olup olmadığını Sıhhiye Meclisi'ne bildireceklerdi.²⁹

Vatandaşların sağlık hizmetine kolayca ulaşmasını sağlamak için İstanbul'un değişik yerlerinde geçici tabipler görevlendirilmiştir. Bu hususta 1 Eylül 1884 tarihinde çıkarılan *Şehremaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezâifini Mübeyyin Talimatı*'a göre tabipler tayin edildikleri yerde hastaları ücretsiz muayene edeceklerdi. Tabipler ihtiyaç halinde hastaların evlerine gidecekler, görev yaptıkları mahalde yenilen ve içilen şeylerin sıhhi şartlara uygunluğuna dikkat edecekler, bulaşıcı bir hastalığa tesadüf ettiklerinde bunu Belediye Dairesine ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne bildireceklerdi.³⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan üç maden nizamnamesinden 6 Ekim 1884 tarihli olanında maden mültezimlerine madenlerinde bir eczane ve bir diplomalı tabip bulundurma yükümlülüğü getirilmiştir.³¹

Mekteb-i Tıbbiyeyi bitirip diploma alan tabip, eczacı ve cerrahlar gerektiğinde askeri işlerde de hizmet etmeye mecbur idiler. 25 Ekim 1886 tarihli *Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikân Suret-i Ahzâm Mübeyyin Kanunname-i Hümayunu* hükümlerine göre asker kurası gerçekleştirecek kura meclislerinde askeri tabip bulunmadığı takdirde belediye tabibi onun yerine görev yapacaktı.³²

Taşraya gönderilen tabiplerin maaşları yerel idarelerce karşılanacak idiyse de bu konuda bazen sıkıntılar yaşanabiliyordu. Nitekim Sivas vilayeti dışındaki vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara 19 Nisan 1887 tarihinde gönderilen

²⁹ *Düstur I. Tertip, III. Zeyl*, s. 216.

³⁰ “Şehremaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezâifini Mübeyyin Talimatı” 10 Zilkade 1301/1 Eylül 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 77-78.

³¹ “Maâdin Nizamnamesi”, 15 Zilhicce 1301/6 Ekim 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 901.

³² “Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikân Suret-i Ahzâm Mübeyyin Kanunname-i Hümayundur” 26 Muharrem 1304/25 Ekim 1886, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 661-664.

yazıda taşra yöneticilerinin ödemeyi taahhüt ettikleri maaşlara göre talep ettikleri doktorların gönderildiği, ancak bir müddet sonra yerel yöneticilerin tabip maaşlarında azaltma yaptığı belirtilmekte şayet bu şekilde davranılmaya devam edilirse memleket tabibi göndermekte zorluk çekileceği ifade edilmektedir. İlgili yazıda bundan sonra memleket tabiplerine uygun miktarda maaş verilmesi ve kendilerine vaat edilen maaşta kesinti ve azaltma yapılmaması talep edilmektedir.³³

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede Mabeyn-i Hümayun Eczanesinde görevli tabip, cerrah, eczacı, dişçi ve kâbile/ebe gibi sağlık görevlileri ile diğer müstahdemlerden maaşlı ve maaşsız olanların isimleri, maaşlı olanların maaş miktarı bir defter şeklinde düzenlenerek padişaha arz edilmiştir. İlgili yazıda Eczane-i Hümayun'da 83 adet sıhhiye memuru bulunduğu ve bunlara toplam 113.554 kuruş aylık ödendiği bunun 79.894 kuruşunun 38 tabibe ait ifade edilmektedir. Tabiplerden Ser-etibba-yı Hazret-i Şehriyari Mavroyani Paşa'ya 15.000 kuruş aylık ödenmektedir. Bunun dışında tabiplerden ikisine 10.000'er, birine 8.000, birine 6.934, birine 3.000, dördüne 2.000'er, birine 1.500, sekizine 1.000'er, birine 980, birine 800, ikisine 600'er, birine 560, beşine 500'er, beşine 400'er, birine 320, birine 300 ve ikisine 200'er kuruş aylık ödenmektedir. 38 tabibin maaşları ortalaması 2.102 kuruştur. 38 tabipten 13'ü gayrimüslim diğerleri ise Müslümandır. Gayrimüslim tabiplerden birisi kadındır.³⁴

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey tarafından 24 Ağustos 1910 tarihinde sadarete gönderilen bir yazı kaza, liva ve vilayet tabip maaşları hakkında bize bir fikir vermektedir. İlgili yazıda memleket etibba nizamnamesi hükümlerine göre kaza belediye tabipleri maaşının 600, liva tabipleri maaşının 800 ve vilayet tabipleri maaşının 1.200 kuruş olduğu ifade edilerek uzak yerlere gitmek istemeyen tabipleri teşvik için kaza tabipleri maaşının 1.000, liva tabipleri maaşının 1.500 ve vilayet tabipleri maaşının 2.000 kuruşa çıkarılmasının Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Başkanlığınca teklif edildiği ve bu teklifin sadarete bildirilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁵

Yukarıdaki paragraflarda kaza, liva ve vilayetler ile sarayda görevli tabiplerin vazifelerine ve aldıkları ücretlere dair bilgiler verilmiştir. 1880 ile 1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emekliliklerine dair berat kayıtlarını ihtiva eden *tekaüt defterleri* tabipler yanında diğer sağlık görevlilerinin emekliliğine dair bilgiler ihtiva etmektedir.³⁶ Mülki memurların emeklilikleri 1881, 1884 ve 1909

³³ BOA. DH. MKT, nr. 1414-8.

³⁴ BOA. MTV, nr. 104-55.

³⁵ BOA. BEO, n. 3802-285128.

³⁶ BOA. A.DVNSTKAd, nr. 1, 2, 3, 4.

tarihlerinde çıkarılan kararnamelere göre gerçekleştirilmiştir.³⁷ Aşağıdaki tabloda askeri ve sivil sağlık kurumlarında ve belediyelerde çalışıp emekli olan tabiplerin emeklilik tarihleri ile aylık emekli maaşları miktarı verilmiştir.

Tablo-1 1892-1910 Yılları Arasında Emekli Olan Tabipler

Emekli Olduğu Kurum	Tabibin İsmi	Aylık Maaşı kuruş	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödediği Sandık
Bimarhane Baştabibi ³⁸	Kastro Efendi	2779	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Haseki Nisa Hastanesi Baştabibi ³⁹	Süleyman Faik Bey	1964	1325	“
Kuleli Hastanesi eski tabiplerinden ⁴⁰	Kadri Efendi	1518	1327	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Mülga Zaptiye Nezareti mülkiye tabibi ⁴¹	Simon Bey	1150	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Altıncı Ordu Kırk Sekizinci Alayın İkinci Taburu tabibi (Mülki tabiplerden) ⁴²	Hüseyin Efendi	860	1328	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Hicaz Gureba Hastanesi tabibi ⁴³	Servet Efendi ⁴⁴	811	1328	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Hicaz Fırka-i Askeriyesine mensup Altmış Altıncı Alayın Üçüncü Taburu tabibi (Mülki tabiplerden) ⁴⁵	Tahir Efendi	803	1327	Umum Askeri Tekaüd Sandığı

³⁷ “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 23 Ağustos 1297/4 Eylül 1881, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, s. 773-789; “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 5 Receb 1301/1 Mayıs 1884, *Düstur I. Tertip, IV. Zeyl*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302, s. 3-31; “Memurin-i Mülkiye Tekaüdüne Dair Kanun”, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909, *Düstur II. Tertip, I. Cilt*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 666-673.

³⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 103.

³⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 242.

⁴⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 111.

⁴¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 101.

⁴² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁴³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 216.

⁴⁴ Bu tabibin emekli maaşı 811 kuruş iken sonradan ortaya çıkan hizmetinden dolayı emekli maaşına 110 kuruş zam yapılmış ve maaşı 921 kuruşa yükseltilmiştir. BOA. ADVNSTEKAD. nr. 4, s. 17.

⁴⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

Üsküdar Mutasarrıflığı tabibi ⁴⁶	Ali Efendi	792	1327	Mülkiye Tekatüd Sandığı
Bursa Gureba Hastanesi Baştabibi ⁴⁷	Sava Pidisi Efendi	725	1328	“
Dördüncü Samatya Belediye Dairesi tabiplerinden ⁴⁸	Hasan Şaban Efendi	549	1327	“
Teke Sancağı Belediye tabibi ⁴⁹	Kostanti Macaraki Efendi	513	1328	“
Trabzon Vilayeti Belediye tabibi ⁵⁰	Necmi Efendi	500	1310	“
Sürt Sancağı Belediye eski tabibi ⁵¹	Mişon Karabet Efendi	500	1319	“
Manisa Belediye tabibi ⁵²	Yani Efendi	479	1328	“
Debre Sancağı Belediye tabibi ⁵³	Luka Vafiye	437	1320	“
Görice Sancağı Belediye eski tabibi ⁵⁴	Zeynel-abidin Efendi	425	1328	“
Şam-ı Şerif Belediye tabibi ⁵⁵	Anton Efendi	400	1327	“
Aydın Vilayeti Belediye tabibi ⁵⁶	İzzet Efendi	374	1328	“
Üsküdar Nevbet Eczanesi tabibi ⁵⁷	Hristaki Efendi	325	1311	“

⁴⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 73.

⁴⁷ BOA A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 146.

⁴⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 99.

⁴⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 221.

⁵⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 226.

⁵¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 130.

⁵² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 10.

⁵³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 143.

⁵⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 189.

⁵⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr.3, s. 55.

⁵⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 190.

⁵⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr.2, s. 12.

Nevşehir Kazası Belediye tabibi ⁵⁸	Andon-yadis Efendi	300	1328	“
Yalvaç Kazası Belediye Tabibi ⁵⁹	Abdullah Şükrü Efendi	300	1328	“
Mardin Kasabası Belediye tabibi vekili ⁶⁰	Abdül-ahad Efendi	266	1327	“
Sarayköy Kazası Belediye tabibi ⁶¹	Muesi Efendi	200	1328	“
Bodrum Umumi Hapishanesi tabibi ⁶²	Halis Efendi	200	1328	“
Uşak Belediyesi tabibi ⁶³	Mihran Efendi	200	1328	“

Tablodaki bilgilere göre tabipler kasaba, kaza, belediye, hastane, bimarhane, eczane, hapishane ve askeri birlik tabipliklerinden emekli olmuşlardır. Tabiplerin emekli maaşları 200 ile 2.779 kuruş arasında değişmektedir. Emekli yirmi beş tabibin maaş ortalaması 694 kuruştur. On altı tabibin emekli maaşı ortalamasının altındadır. Üç tabip hariç diğerleri 1909-1911 (1327-1329) tarihleri arasında emekli olmuşlardır. Yirmi beş emekli tabipten on biri gayrimüslim Osmanlı vatandaşdır. Üç tabip emekli maaşını Umum Askeri Tekaid Sandığı'ndan diğerleri Mülkiye Tekaid Sandığı'ndan almaktadır.

2.2-Cerrahlar

Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Tıbbiye yanında bazı hastanelerde de cerrah yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda 21 Haziran 1873 tarihinde yayınlanan *Ordu-yı Hümayunlar ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamname*⁶⁴ adlı düzenleme ile cerrahlık tahsil etmek için uygulama mektebi kabul edilen Haydarpaşa Hastanesi'ne kabul edilecek öğrencilerin yaşları on

⁵⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 194.

⁵⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 226.

⁶⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 47.

⁶¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 178.

⁶² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s.198.

⁶³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁶⁴ “Ordu-yı Hümayunlar Alay ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamnamedir”, 24 Rebiülahir 1290/21 Haziran 1873, *Düstur I. Tertip, III. Cilt*, s. 531-533.

sekizden aşağı ve yirmiden yukarı olmaması gerekmektedir. Öğrencilerin Türkçe okuyup yazmaları şarttır. Eğitim süresi üç yıl olup her sınıfa yirmi beş öğrenci alınacaktır. Öğrencilerin ayırt edici elbiseleri olacaktır. Öğrencilerden birinci sınıftakilere otuz, ikinci sınıftakilere altmış ve üçüncü sınıftakilere doksan kuruş maaş verilecektir. Birinci sınıf öğrencileri ilm-i teşrih-i fenn-i cerrahiye, ikinci sınıftakiler muhtasar fizyoloji ve müfredat-ı tıp ve ilm-i emraz-ı dâhiliye, üçüncü sınıftakilere ameliyat-ı cerrahiye, muhtasar ilm-i emraz-ı hâriciye dersleri verilecektir.

Haydarpaşa Hastanesi'nde eğitim görüp mezun olan cerrahlar dört sınıfa ayrılacaklardı. Bunlardan birinci derecede olanlara 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı; ikinci derecede olanlara 400 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı ve yem, üçüncü derecede olanlara 500 kuruş maaş ve kolağası tayinatı ve dördüncü derecede olanlara ise sağkol ağası maaşı ve tayinatı verilecekti. Birinci derecede üç, ikinci derecede dört, üçüncü derecede beş sene hizmet etmedikçe dördüncü dereceye geçilemeyecekti. Dört sınıf cerrah kendilerine teklif edilen görev yerlerine tereddüt etmeden gideceklerdi. Cerrahlar şayet özürsüz olarak görev yerlerine gitmezler ise askeri ceza kanunnamesine göre cezalandırılacaklardı. Dört dereceye ayrılan cerrahlar açıkta kaldıkları takdirde askeri zabitan gibi maaş ve tayinat almaya hakları olacaktır.

Her orduda dört derecedeki cerrahlardan on ikişer tane bulunacaktı. Mevki hastaneleri ile kalelerde bulunacak cerrahlar birinci ve ikinci derecedeki cerrahlardan seçilecekti. Askeri hizmette bulunup emekliliği gelenler ile vefat edenlerin yetimlerine tahsis edilecek maaşlar ilgili nizamname hükümlerine göre düzenlenecekti.⁶⁵

4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayet*'te her kazada tabiple birlikte cerrah bulunacağı, kaza cerrahlarının Sıhhiye Meclisi'nin görüşü ile Dâhiliye Müdürü tarafından tayin edileceği, kaza cerrahlarının kaza dâhilinde aşı uygulayacağı ve kaza tabibinin vereceği işleri yapacağı belirtilmektedir. Aynı kanuna göre ordudaki her taburda bir tabip ve cerrah bulunacağı, milis tabur cerrahlarının Sıhhiye Meclisi'nin görüşü doğrultusunda Milis Jandarma Komutanı tarafından atanacağı ifade edilmektedir.⁶⁶

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede Mabeyn-i Hümayun eczanesinde görevli seksen üç sağlık görevlisi arasında on bir cerrahın adı zikredilmiştir. Bu cerrahlardan üçü gayrimüslim diğerleri Müslümandır. Bu cerrahlara toplam 3.728 kuruş ödenmiştir. Cerrahlardan biri 1.200, biri 700, ikisi 500'er, ikisi 400'er, biri 268, ikisi 200'er biri de 160 kuruş aylık maaş almaktadır.⁶⁷

⁶⁵ Düstur I. Tertip, III. C, s. 531-533.

⁶⁶ Düstur I. Tertip III. Zeyl, s. 213-214.

⁶⁷ BOA. MTV. nr. 104-55.

Askeri birlikler yanında sivil hastanelere de cerrah atamaları yapılmakta idi. Evkâf-ı Hümâyün Nezareti Mektubi Kaleminden 12 Temmuz 1898 tarihinde sadarete gönderilen yazıda diplomalı Nazmi Efendi isimli bir cerrahın Yenibahçe'deki Gureba-yı Müslimin Hastanesi'ne 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatla atanması istenmektedir.⁶⁸ Cerrahlar askeri görevleri yanında sivil kurumlarda da görev alabiliyorlardı. Nitekim Bâbıseraskeri Merkez Taburu cerrahı Yüzbaşı Hacı Aziz Efendi mevcut vazifesine ilave olarak 7 Ocak 1899 tarihinde aylık 250 kuruş maaşla Darülaceze cerrahlığına atanmıştır.⁶⁹

Tekaüd defterlerinde⁷⁰ cerrahların emekliliğine dair berat kayıtları bulunmaktadır. Bu defterlerde 32 adet cerrahın hangi askeri birliklerden ve hastanelerden ne zaman ve ne kadar aylık ücret ile emekli olduğu belirtilmiştir. Emekli olan cerrahlarla bunların emekliliğine dair bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-2 1909-1911 Yılları Arasında Emekli Olan Cerrahlar

Görev Yeri	Cerrahın İsmi	Aylık Maaşı kuruş	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Aziziye açığında sekizinci sınıf cerrah ⁷¹	Kasım-paşalı Mustafa Efendi	1462	1329	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Mekteb-i Fünun-ı Harbiye İdadisi cerrahı ⁷²	Yaver Süleyman Efendi	1459	1328	“
Dördüncü Ordu Merkez Hastanesi birinci cerrahı ⁷³	Hüseyin Bedri Efendi	1271	1328	“
Dördüncü Ordu Erzincan Merkez Hastanesi cerrahı ⁷⁴	Cemal Efendi	1200	1328	“
Bahriye Hastanesi yedinci sınıf cerrahı ⁷⁵	Nevşehirli Hüseyin Efendi	1092	1329	“
Birinci Ordu İkinci Alay Birinci Tabur cerrahı ⁷⁶	Lazari Efendi	1090	1328	“

⁶⁸ BOA. ŞD. nr. 145-65.

⁶⁹ BOA. DH.MKT. nr. 2157-29.

⁷⁰ BOA. A.DVNSTEKAd., nr. 1, 2, 3, 4.

⁷¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 80.

⁷² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 208.

⁷³ BOA A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁷⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁷⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁷⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 185.

İzmir Askeri Hastanesi cerrah ⁷⁷	Hüseyin Efendi	1086	1327	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁷⁸	Said Efendi	1086	1327	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁷⁹	İsmail Hakkı Efendi	1086	1328	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁸⁰	İsmail Hakkı Efendi	1086	1328	“
Babil Vapurunda altıncı sınıf cerrah ⁸¹	Asitaneli Mustafa Efendi	974	1329	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁸²	Hüseyin Veli Efendi	957	1328	“
İkinci Ordu Yetmiş Dokuzuncu Alay Tabur cerrah ⁸³	Ziya Efendi	947	1327	“
İkinci Ordu On Dördüncü Alay İkinci Tabur cerrah ⁸⁴	Hüseyin Efendi	882	1328	“
Üçüncü Ordu Dördüncü Cebel Taburu cerrah ⁸⁵	Salih Efendi	880	1328	“
Birinci Ordu Beşinci Alay Üçüncü Tabur cerrah ⁸⁶	Şevket Efendi	859	1328	“
Aziziye açığında beşinci sınıf cerrah ⁸⁷	Harputlu Said Efendi	723	1329	“
Aziziye açığında beşinci sınıf cerrah ⁸⁸	Kasımpaşalı İstefan Veled-i Tanaş	717	1329	“
Yedinci Ordu Ellinci Alay İkinci Tabur cerrah ⁸⁹	Agob Efendi	710	1328	“
Medine-i Münevvere Hastanesi birinci cerrah ⁹⁰	Sadeddin Efendi	659	1328	Mülkiye Tekaüd Sandığı

⁷⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

⁷⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁷⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁸⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁸¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 167.

⁸³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

⁸⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁸⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 208.

⁸⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁸⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 151.

⁹⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

Aziziye açığında dördüncü sınıf cerrah ⁹¹	İstanköylü Hasan Rıfki Efendi	655	1329	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Beşinci Ordu Nakliye Taburu cerrahı ⁹²	Hüseyin Yahya Efendi	653	1328	“
Kuleli Hastanesi cerrahı ⁹³	Raif Efendi	626	1328	“
Dördüncü Ordu On Dokuzuncu Topçu Alayı Birinci Taburu cerrahı ⁹⁴	Ahmet Hilmi Efendi	599	1328	“
Dördüncü Ordu Yetmiş Altıncı Alay Dördüncü Tabur cerrahı ⁹⁵	Mehmet Tahir Efendi	579	1328	“
Birinci Ordu Telgraf Bölüğü cerrahı ⁹⁶	Hulusi Şevki Efendi	543	1328	“
Dördüncü Ordu Otuz İkinci Alay İkinci Taburu cerrahı ⁹⁷	Mehmet Hulusi Efendi	538	1328	“
Bağdat Mekteb-i Harbiye cerrahı iken Haydarpaşa Hastanesine tayin olunan cerrah ⁹⁸	Halim Efendi	530	1329	“
Aziziye açığında üçüncü sınıf cerrah ⁹⁹	Asitaneli Aziz Efendi	518	1329	“
Altıncı Ordu Kırk Altıncı Alay İkinci Tabur cerrahı ¹⁰⁰	Ahmet Veli Efendi	501	1328	“
Eczane-i Hümayun cerrahı ¹⁰¹	Kiğork Efendi	266	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Eczane-i Hümayun cerrahı ¹⁰²	Garikur Efendi	250	1327	“

⁹¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁹² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 204.

⁹³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁹⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁹⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁹⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

¹⁰⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

¹⁰¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 32.

¹⁰² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 37.

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler cerrahların Eczane-i Hümayun'da, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye'de, Bağdat Mekteb-i Harbiyesi'nde, askeri hastanelerde ve Medine-i Münevvere Hastanesi'nde çalıştığını göstermektedir. Eczane-i Hümayun'da çalışan iki ve Medine-i Münevvere Hastanesi'nde çalışan bir cerrah emekli maaşlarını Mülkiye Tekaid Sandığı'ndan, diğerleri Umum Askeri Tekaid Sandığı'ndan almaktadırlar. 1909-1911 yıllarında emekli olan cerrah sayısı 32'dir. Emekli cerrahların ortalama maaşı 827 kuruştur. Cerrahların yarısı bu ortalamanın altında aylık almaktadır. En yüksek cerrah emekli maaşı 1.462, en düşük emekli maaşı ise 250 kuruştur. Cerrahların tamamı 1327 ile 1329 yılları arasında emekli olmuşlardır. Emekli cerrahlar arasında beş tane gayrimüslim bulunmaktadır. Bunlardan üçü askeri birliklerde, ikisi Eczane-i Hümayun'da görevlidir. Tekaid defterleri 1880-1912 yılları arasını kapsamasına rağmen 1909 yılına kadar bu defterlerde emekli olan cerraha rastlanmamıştır.

2.3-Eczacılar

Osmanlılarda sağlık hizmeti veren darüşşifalara ait vakfiyelerde eczacılar ve yardımcıları *şerbetiyan*, *saydalân*,¹⁰³ *aşşâbân*,¹⁰⁴ *tabbâb-ı eşribe*,¹⁰⁵ *hâfîz-ı eşribe*¹⁰⁶ ve *edviyekûb*¹⁰⁷ isimleri ile zikredilmiştir. İlaç yapımında kullanılan maddeleri temin eden kişilere ise *aktar* ve *kökçü* denilmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nde başlangıçta *ispençiyar dükkânı* sonraları ise *eczacı dükkânı* denilen eczaneler dışında hekim ve cerrahlar da dükkânlarında hastalara ilaç veriyorlardı. Attarlar, macuncular, tutyacılar, şerbetçiler ve kökçüler de ilaç olarak kullanılan maddeleri satıyorlardı. İlaç satan bu kişilerin denetimi İhtisap Ağalarına verilmişti. 1840 yılında kurulan Meclis-i Tıbbiye'nin bir görevi de ilaç satan bu esnafı denetlemek ve nizam koymaktı. İlaç satan eczacıları denetim altına almak için 25 Nisan 1852 tarihinde 77 maddelik bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnamede eczacılar, ilaçlar, dükkânların kontrolü, eczacı çırakları, eczacılık öğrencileri ve eczacılara verilecek cezalara dair hükümler bulunmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰³ Saydalani: Eczacı. Devellioğlu, a.g.e., s. 1078.

¹⁰⁴ Aşşâb: Nebatat çeşitlerini toplayarak ve numunelerini kurutarak her biri üzerine fenni tetkikler yapan alim. Sâmi, age., s. 937.

¹⁰⁵ İçecek ilaç hazırlayan. Yazar notu.

¹⁰⁶ İçecek ilaçları koruyan, saklayan. Yazar notu.

¹⁰⁷ Döğerek ilaç hazırlayan. Yazar notu.

¹⁰⁸ Bayhan Çubukçu, "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz (Ed.), Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 601.

¹⁰⁹ Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852" IV. *Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (4-5 Haziran 1998, İstanbul), (Ed.) Emre Dölen, İstanbul, 2000, s. 44-46, 50.

19. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlılarda eczacılar usta-çırak yöntemi ile yetişiyordu. Eczacılıkta modern eğitim ise Mekteb-i Tıbbiye'de eczacılık sınıfının açılması ile başlamıştır. Bunun yanında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (1867), Haydarpaşa Askeri Sağlık Mektebi'nde (1876), Şam Tıbbiye Mektebi'nde (1903) ve Eczacılık Mektebi'nde (1909) eczacılık eğitimi verilmeye başlanmıştır. Dr. Bernard Mekteb-i Tıbbiye'de 1839 yılında eğitimin Fransızca verildiği üç yıl süreli eczacılık sınıfı açmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de eğitim dili Türkçe olup eğitim süresi üç yıl olan eczacı sınıfı açılmıştır.¹¹⁰ Askeri Tıbbiye ve Mülki Tıbbiye'de Müslüman eczacı yetişmiş olsa da bunların büyük kısmı orduda ve devlet hastanelerinde görevlendirilmiştir. Sivil eczacıların büyük kısmı ise gayrimüslimlerden oluşuyordu. 1860'lı yıllarda İstanbul'da mevcut olan eczanelerin hepsi gayrimüslimlere aitti. Türk eczacıların İstanbul'da eczane açması ancak 1880'li yıllardan sonra mümkün olabilmıştır. Uygulanan gedik sistemi yeni eczane açılmasının önündeki en büyük engeldi. İstanbul'da halka hizmet veren eczaneler yanında Topkapı Sarayı'nda, Dolmabahçe Sarayı'nda ve Yıldız Sarayı'nda bulunan eczaneler saray halkına hizmet veriyordu.¹¹¹

1861 yılında eczacılıkla ilgili kapsamlı bir düzenleme yapılmıştır. 3 Şubat 1861 tarihli *Beledi İspençyarilik Sanatının İcrasına Dair Nizamname*'ye göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veya Avrupa mekteplerinden verilen İspençyar¹¹² ustası diplomasına sahip olmayanlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş bir izinname bulunmayanlar eczane açamayacak, ilaç imal edemeyecek ve satamayacaktı. Ancak ellerinde diplomaları olmadığı halde 1860 yılı Mart (1276 yılı Ramazan) ayından önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den izinname verilerek eczane açmış bulunanlar bunun dışında tutulacaktı. İzin talebinde bulunan eczacı ustasının elindeki senetler muteber bulunur ise Eczacılık yapmasına izin verilecekti. Şayet Eczacının elindeki diploma Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş değil ise bu kişiler Eczacılık üzerine bazı sorularak imtihan edilecek ve durumları değerlendirilecekti.

Ellerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanece Eczacılık yapmalarına izin verilmiş Eczacıların isimleri özel bir deftere kaydedilecekti. Hiçbir Eczacı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye haber vermedikçe Eczacı dükkânı açamayacak ve yerini değiştiremeyecekti. Eczacıların dükkân açmaya dair bilgileri özel bir deftere kaydedilecekti. Bir eczacı ancak bir eczane açabilecekti. Her eczane izinli bir eczacı ustası vasıtası ile idare edilecekti. Askeri hizmetlerde veya hastanelerde görevli eczacılar eczane açamayacaklardı. Usta olarak çıkan bir eczacı çırağı

¹¹⁰ Eriş Asil ve Gülbin Özçelik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılık", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 598-599.

¹¹¹ Turhan Baytop, "Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 589-590.

¹¹² İspençyar: Eczacı. Sâmi, ag.e., s. 95.

hizmet etmiş olduğu dükkânlara bin ziradan yakın yerde ustasının izni olmadan üç sene dükkân açamayacaktı.

Bütün eczanelerde önemli ve lüzumlu olan eczanın bulunması şart idi. Her eczacı bütün eczaları etiketleyip sınıflara ayırmış, her türlü tehlikeden korumuş ve bozulmamış olarak bulundurulacaktı. Fazla olan ecza kilitli ve emin bir yerde muhafaza edilecekti. Her eczacı bütün ilaçları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanece belirlenen terkiplere göre imal edecekti. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kayıtlı ve eczanelerde isimleri yazılı tabip, cerrah ve baytarlarca imzalanmamış reçetelere ilaç verilmeyecekti. Eczacılar reçetelerdeki ibareleri ve ilacın miktarını değiştiremeyeceklerdi. Tabipler ile eczacıların şirket kurması ve anlaşması yasaktı.

Eczacı şakirdi/çırağı olmak isteyenler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye gelip özel cerideye kaydolacak ve kendilerine yazıldığını gösteren bir mektup verilecekti. Eczacı çırağı usta olabilmek için en az altı sene bir veya birkaç izinli eczanede çıraklık edecekti. Bu altı senelik çıraklık süresi üçer senelik iki devreye ayrılacaktı. Çırak dördüncü seneden başlayarak Fransızca ilm-i hesap üzerine imtihan verecek ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de eczacılık dersleri alacaktı. Altı senelik süreyi dolduran çırak sınava alınacaktı. İmtihanda başarılı olan çırağa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den eczacılık diploması verilecekti. Eczacı çırağı dükkândan ayrılacağını ustasına on beş gün önceden haber verecekti. Hiçbir eczacı, eski ustasının iznini görmeden bir çırağı dükkânına kabul etmeyecekti.

Ruhsatsız Eczacı dükkânları kapatılacak ve sahiplerine on mecdiyeden elli mecdiye altına kadar para cezası uygulanacaktı. Eczacılar bu nizamnameye aykırı hareket ederlerse nizama aykırı olarak ellerinde bulundurdukları eşya zapt edilecek ve kendilerine bir mecdiyeden elli mecdiye kadar para cezası uygulanacaktı. Ayrıca dükkânları üç aydan az olmamak üzere kapatılacak gerektiğinde iki seneyi geçmemek üzere ruhsatnameleri iptal edilecekti.¹¹³

1861 tarihli düzenlemeden yedi yıl sonra çıkarılan 6 Ekim 1868 tarihli *Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi*’ne göre belediye dairesi sınırları içinde bulunan eczaneler belediye daireleri tabipleri tarafından teftiş edilecek ve çürük ecza bulundurdukları tespit edildiği takdirde bu durum Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne bildirilecek, çürük malzeme imha ettirilecek ve yerine yenisi koydurulacaktı.¹¹⁴

13 Eylül 1870 tarihli *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin Nizamname-i Esasisine Zeyl Olan Fıkra-i Nizamîye* hükümlerine göre ise Mekteb-i Mülkiye’de fenn-i ispençyari/eczacılık tahsil eden eczacılar vilayet ve liva eczacısı unvanı ile iki sınıf

¹¹³ “Beledi İspençyarılık Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir”, 22 Recep 1277/3 Şubat 1861, *Düstur I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 817-823.

¹¹⁴ “Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi” 18 Cemaziyelahir 1285/6 Ekim 1868, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 451.

kabul edileceklerdi. Liva Eczacılarına üçüncü sınıf rütbe ve 500 kuruş maaş, vilayet eczacılarına ikinci rütbe ikinci sınıf ile 750 kuruş maaş verilecekti.¹¹⁵

21 Temmuz 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*'nde İstanbul'da ve vilayetlerde ve gerekli görülen yerlerde Belediye Eczanesi açılacağına ve bu eczanelerin kapıları üstüne belediye dairesine ait olduğuna dair levha konulacağına dair hüküm bulunmaktadır. Belediye Eczacıları sanatlarının icrasına dair icazetnameye sahip olacaklar ve memleket tabibi gözetiminde görev yapacaklardı. Belediye dairelerine ait olan bu eczanelerde fakirlere ücretsiz ilaç verilecekti.¹¹⁶

Haydarpaşa Hastanesi'nde 1873 yılında cerrah yetiştirmek için açılan sınıflara benzer şekilde 1876 yılında da eczacı yetiştirmek için eczacı sınıfları açılmıştır. Eczacı sınıflarına dair 9 Mayıs 1876 tarihli *Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname*'ye¹¹⁷ göre Eczacılık tahsil etmek için Osmanlı vatandaşı olmak, on yedi yaşından küçük ve yirmi yaşından büyük olmamak gerekiyordu. Eczacı sınıflarına kaydolacakların Türkçe okuyup yazması şarttı. Eczacılık sınıflarına üçte biri geçmemek üzere gayrimüslim öğrenci alınabilecekti. Şartları taşıyanlar hastanede yatıp kalkacak ve sayıları otuz olmak üzere üç sınıf halinde üç sene tahsil görecektlerdi. Eczacı sınıfı öğrencisinin cerrah sınıfı öğrencisi gibi ayırt edici elbisesi olacaktı. Birinci sınıf öğrencisine otuz, ikinci sınıf öğrencisine altmış ve üçüncü sınıf öğrencisine doksan kuruş maaş ve her biri birer nefer kabul edilerek kendilerine ayrıca tayinat verilecekti. Eczacılar birinci sınıfta ilm-i hesap ve muhtasar ilm-i nebatat ve ilm-i hikmetten fenn-i ispençyariye müteallik mesail, ikinci sınıfta muhtasar ilm-i kimya ve fenn-i saydalani ve üçüncü sınıfta muhtasar müfredat-ı tıb ve usul-i tahlil ve eczacılığa müteallik defatiri kayd ve muhasebe usulü dersi okuyacaklardı. Bu dersler yanında her üç sınıfa Fransızca dersi verilecekti. Belirtilen dersleri bitirenler her sene sonunda mümeyyizler tarafından imtihana tabi tutulacaktı. Üç sene sonunda Türkçe olarak yapılan sınavda başarılı olanlara Dar-ı Şura-yı Askeri Sıhhiye Dairesi tarafından ameliyat eczacılığı şahadetnamesi verilecekti.

Üç sene Eczacı olmak için Ameliyat Mektebi kabul edilen Haydarpaşa Hastanesi'ne devam edecek talebeler ders vakitleri dışında kalan sürelerde

¹¹⁵ “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasiesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye” 16 Cemaziyelahir 1287/13 Eylül 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 813.

¹¹⁶ “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyelevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur, I. Tertip, İkinci Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 800-803.

¹¹⁷ “Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname”, 14 Rebiülahir 1293/9 Mayıs 1876, *Düstur I. Tertip, III*, s. 542-545.

eczanede, ecza deposunda ve vizitelerde hizmet görerek eczacılığa dair uygulama yapmaya mecbur olacaktı. Eczacılar on beş sene askeriyede çalışmak mecburiyetindeydiler. Mektepten mezun olan birinci sınıf eczacı 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı, ikinci sınıf eczacı 400 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı, üçüncü sınıf eczacı solkol ağası tahsisatı alacaktı. Askeriyede on beş sene eczacılık hizmetini dolduranlar istedikleri takdirde görevlerini bırakabileceklerdi. Ancak bu istekleri savaş zamanına denk gelmiş ise talepleri savaş sonunda yerine getirilecekti. Eczacılar on beş senelik askeri hizmetlerini doldurmadan görevden ayrılmak isterlerse üç senelik eğitimleri boyunca kendilerine yapılan masrafı ödemek koşulu ile görevden ayrılacaklardı. Ancak bu istekleri savaş zamanına denk gelmiş ise bu ancak savaş sonrasında kabul edilecekti. Askeri Eczacılar açığa kaldıkları takdirde askeri zabitan gibi maaş almaya devam edeceklerdi. Eczacılar da Mekteb-i Mülkiye öğrencileri gibi kuraya tabi tutulacaktı. Emekli olmak isteyenler ile vefat edenlerin yetim ve dullarına ilgili nizamname hükümlerine göre emeklilik işlemi uygulanacaktı.¹¹⁸

Doğu Rumeli Vilayeti'nin sıhhiye idaresine dair çıkarılan nizamnamede de Eczacılaşa dair hükümler bulunmaktadır. 4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayete* göre elinde diploması ve ruhsatnamesi olmayanlar Eczacı dükkânı açamayacaklardı. Bir eczacı ancak bir dükkân açabilecekti. Her eczacı dükkânında müdürden başka bir muavin, hiç olmazsa bir çırak bulunacaktı. Eczacıya verilen ruhsatta hangi şehir ve kazada dükkân açmaya izinli olduğu yazacaktı. Bir eczanenin bir yerden başka bir yere nakli ancak Sıhhiye Meclisi'nin izni ile mümkün olabilecekti.

Eczacılarla dair bir diğer düzenleme 1885 tarihinde çıkarılmıştır. 1885 tarihli *Ecza Tüccarını Hakkında Nizamname*'nin sekizinci maddesine göre aktarlar zehirli ve tehlikeli eczayı dükkân ve mağazalarında zehirsiz maddelerden ayrı bir mahalde ve kilitli dolaplarda saklayacaklardı.¹¹⁹

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede ve ekindeki defterde Mabeyn-i Hümayun eczanesinde görevli seksen üç sağlık görevlisinden on dört tanesinin eczacı olduğu görülmektedir. En yüksek eczacı maaşı 7.500 kuruşla Yorgaki Efendi'ye, en düşük maaş ise 200 kuruşla Todori Efendi'ye aittir. On dört eczacıdan beşi gayrimüslim kalamı Müslümandır. Tüm eczacılara ödenen toplam aylık maaş miktarı 20.328 kuruştur.¹²⁰

¹¹⁸ Düstur I. Tertip III. C, s. 542-545.

¹¹⁹ Ayşegül Demirhan Erdimir, "Osmanlı-Türk Tıbbında Mısır Çarşısı'nın Yeri ve Önemi", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, s. 564.

¹²⁰ BOA. MTV. nr. 104-55.

İstanbul'da fakir halkın ücretsiz tedavi olabilmesi ve ilaçlarını alabilmesi için şehrin farklı noktalarında eczaneler açılmış ve buralara tabip ve cerrah görevlendirilmiştir. Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1895 tarihli bir yazıda Dersaadet'te ve Bilâd-ı Selase'de hasta olan fakirlerin tedavisi için Koska, Eyüp, Topkapı, Fındıklı ve Üsküdar'da beş eczanenin nöbet eczanesi kabul edildiği, buralara birer tabip ve cerrah tayin edildiği ve bu beş eczaneden verilecek ilaçlar için aylık maktu 1600 kuruş tahsis edildiği, tabip ve cerrah maaşları ile ilaç tutarı olan yıllık 85.560 kuruşun Tıbbiye-i Mülkiye bütçesinden karşılandığı, ancak bu meblağın daha sonra şehremaneti bütçesinden karşılanması hususunda karar alındığı belirtildikten sonra şehir nüfusunun artması, Tabiplere 450, Cerrahlara 300 kuruş maaş verilmesi sebebiyle fakir ahalinin muayene edilmesinde ve ilaçların verilmesinde zorluk yaşandığı ifade edilerek fakir hastaların belediye dairelerine asaleten tayin edilen tabiplere muayene olmaları hususunda düzenleme yapılması istenmektedir.¹²¹

1880-1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emeklilik beratlarını içeren tekaüd defterlerinde¹²² eczacı olduğu belirtilen kişiler bulunmaktadır. Bu kişilerin kimler olduğu ne zaman emekli oldukları ve ne kadar emekli maaşı aldıkları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-3 1909-1911 Yılları Arasında Emekli Olan Eczacılar

Görevi Yeri	Eczacının İsmi	Aylık Maaşı (Kuruş)	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Eski Başeczacı ¹²³	Bekir Bey	6.147	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Mülkiye eczacılarından Umur-ı Sıhhiye-i İnsaniye Teftiş Komisyonu ecza müfettişi ¹²⁴	Salih Paşa	2.486	1328	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Bahriye Hastanesi beşinci sınıf ameli eczacısı ¹²⁵	Kosti veledi Tanaş (Balath)	1.286	1329	“
Gümüşsuyu Hastanesi eczacısı ¹²⁶	Şerif Efendi	1.267	1329	“
Birinci Ordu Birinci Alay İkinci Tabur eczacısı ¹²⁷	Esperu Efendi	1.086	1327	“

¹²¹ BOA. ŞD. nr. 778-11.

¹²² BOA. A.DVNSTEKAd. nr. 1,2,3,4.

¹²³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 79.

¹²⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 185.

¹²⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

¹²⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 38.

¹²⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

Hamire Hastanesi mülkiye eczacısı ¹²⁸	Ahmet Tevfik Bey	1.070	1327	“
Haydarpaşa eczacısı ¹²⁹	Refail Kon-subeş	969	1328	“
Altıncı Ordu Otuz İkinci Topçu Alayı Birinci Tabur eczacısı ¹³⁰	Eftemi Efendi	950	1328	“
Bolayır İstihkâmı Birinci Tabur eczacısı ¹³¹	Nikoli Efendi	845	1328	“
Dördüncü Ordu Merkez Hastanesi Mülkiye eczacısı ¹³²	Mehmet Efendi	705	1329	“
İkinci Ordu Seksen İkinci Alay İkinci Tabur eczacısı ¹³³	Mihran Efendi	676	1327	“
Beşinci Ordu Halep Hastanesi eczacısı ¹³⁴	Şefik Salih Efendi	541	1328	“
Bimarhane Eczacıbaşı ¹³⁵	Yanko Efendi ⁰	519	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Eczane-i Hümayun Eczacısı ¹³⁶	Hüseyin Şükrü Efendi	293	1327	“

Tabloda emekli olan on dört eczacıya dair bilgiler bulunmaktadır. Bu eczacılar askeri birliklerden, askeri hastanelerden, Bimarhane'den, saray eczanesinden emekli olmuşlardır. Bu emekliler arasında yer alan Salih Paşa Eczacı müfettişidir. Eczacılardan en yüksek emekli aylığını 6.147 kuruşla eski Başeczacı Bekir Bey almaktadır. Onu 2.486 kuruşla eczacı müfettişi Salih Paşa takip etmektedir. En düşük emekli eczacı aylığı 293 kuruşla Eczane-i Hümayun Eczacısı Hüseyin Şükrü Efendi'ye aittir. Emekli on dört eczacıdan altısı gayrimüslim, sekizi Müslümandır. Tekaüd defterlerinde emeklilere dair bilgiler 1880 yılında başlamasına rağmen 1909 yılına kadar bu defterlerde emekli olmuş eczacıya rastlanmamıştır. Gayrimüslim Tabip ve Cerrahlara askeri birliklerde fazlaca rastlanmazken altı emekli eczacıdan beşinin askeri birliklerden emekli olması dikkat çekmektedir. Bu durum yeterli sayıda yetişmiş Müslüman eczacının olmaması ile ilgili olmalıdır.

¹²⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

¹²⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 151.

¹³⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

¹³¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

¹³² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 11.

¹³³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 167.

¹³⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

¹³⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 95.

¹³⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 32.

2.4-Kâbileler/Ebeler

Osmanlı sarayında ve sağlık kuruluşlarında tabibe ve kâbile denilen ebe ve açıcı kadınların görev yaptığı bilinmektedir. Çocuk doğumuna yardımcı olan ebeler bu sanatı daha çok annelerinden ve yakın kadın akrabalarından usta-çırak ilişkisi çerçevesinde öğrenmekte ve bunu bir aile mesleği olarak sürdürmektedir. Osmanlı'da modern Ebelik eğitimi 1842 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de Ebelik kurslarının açılması ile başlamıştır. Fransa'dan getirilen Madam Ventura ile Avusturya'dan getirilen Madam Messanti Ebelik mesleğinin gelişmesinde ve modernleştirilmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Modern eğitim alan diplomalı ebeler hastanelerde ve belediyelerde görev yapan tabip ve cerrahların yanına tayin edilmeye başlanmıştır. 1842 yılından itibaren resmi eğitim almamış ebelerin çalışmasına izin verilmemiştir. Yabancı ülkelerde eğitim almış ebelerin ise Mekteb-i Tıbbiye'de sınava girip başarılı olmaları halinde çalışmalarına izin verilmiştir.¹³⁷

Diplomalı ebelerin çalıştırılması hususuna daha sonraki tarihlerde sağlıklı ilgili çıkarılan nizamnamelerde temas edilmiştir. 7 Temmuz 1870 tarihli *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre yabancı ülkelerde Ebelik tahsil etmiş olanlar Osmanlı ülkesinde sanatlarını icra etmek isterlerse diplomalarını Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye kaydettireceklerdi. Bu kişiler ayrıca 100 kuruş harç ödeyerek ruhsatname alacaklardı. Taşrada Ebelik yapan kadınlar da Meclis-i Kebir-i Eyalet'e müracaat ederek diplomalarını vali eliyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye göndereceklerdi. Bu nizamname ile ebelerin mengene ve diğer ebelik aletlerinden birini kullanmaları, anne rahminde çocuğu çevirmeleri, delice denilen mahmuzlu çavdar gibi tesirli ilaçları kullanmaları ve tertip etmeleri yasaktı.¹³⁸

4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkîye Mahsus Kanun-ı Vilayet*'te sağlık alanında hizmet verecekler arasında ebeler de zikredilmiştir. Kendilerine Sıhhiye Meclisi tarafından ebelik ruhsatı verilmemiş olanlar vilayet dâhilinde ebelik yapamayacaklardı. Yine ebeler cerrahi ameliyat yapamayacakları gibi ilaç da veremeyeceklerdi. Kanunlara aykırı davranan ebelere birinci defada 100 kuruştan 500 kuruşa kadar, tekrarında ise bunun iki katı para cezası uygulanacak ve bir haftadan bir aya kadar hapis cezası verilecekti.¹³⁹

Diplomalı ebelerin uzak yerlere gitmek istememeleri ya da gitmek isteyenlerin fazlaca ücret istemeleri belediyeleri ekonomik olarak sıkıntıya

¹³⁷ Nil Sarı, "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın" *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 544-546.

¹³⁸ "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir", 7 Rebiülahir 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 814-816.

¹³⁹ *Düstur* I. Tertip, III. Zeyl, s. 218-219.

sokabiliyordu. Belirtilen şekilde bir problem San'a belediye ebeliği hususunda yaşanmıştır. Belediye 300 kuruş maaşla, diplomalı bir ebe gelinceye kadar ehliyet ve liyakati Sıhhiye Heyetince tasdik edilen Nefise Hanım'ı tayin etmek istemektedir. 24 Nisan 1893 tarihinde beş tabipten oluşan Sıhhiye Heyeti Nefise Hanım'ı heyete çağırarak bir ebenin bilmesi gereken hususlarda, lohusalık ve gebelik sırasında yapılması gerekenler ve kadın hastalıkları hakkında sorular sormuş ve doğru cevaplar almıştır. Nefise Hanım bunun dışında fukara evlerine ve çağrılan her yere giderek ahaliye yardımcı olmaktadır. Bu hususları dikkate alan heyet, Nefise Hanım'ın ebeliğe ait görevi yapmaya kudreti ve mahareti olduğunu tasdik etmiştir. Nefise Hanım mesleğinde liyakatli olsa da diploması olmadığından ataması hükümetçe uygun görülmemektedir. Bu arada Ayşe isimli diplomalı bir ebe 1.000 kuruş maaş verilmesi halinde San'a belediye ebeliğine gideceğini belirtmiştir. Ancak San'a valisinin, yıllık 12.000 liraya ulaşacak ebe maaşını belediyenin ödemede zorluk çekeceğini belirtmesi üzerine Nefise Hanım'ın ebeliğe tayini uygun görülmüştür.¹⁴⁰

Belediye tabipleri gibi belediye ebelerinin maaşları da belediye daireleri tarafından ödeniyordu. Tabip ve ebelerin maaşlarını ödeyebilecek olan belediyeler kendilerine ebe gönderilmesini talep ediyorlardı. Bu şekildeki bir taleple ilgili olarak 14 Mayıs 1904 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, maaşı her ay belediye sandığından ödenmek şartıyla diplomalı, ahlaklı, tecrübeli Emine Hanım'ın Eğin kazası belediye ebeliğine tayin edilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.¹⁴¹

Gayrimüslim ahali beldelerine Müslüman bir ebenin tayinini sıcak bakmayabiliyordu. Gayrimüslim ahali yapılan bu tür atamaları kabul etmediğini hükümete verdikleri mahzarlarla dile getiriyorlardı. Bahsedilen konu ile ilgili olarak Şarki Rumeli'deki bir yerleşim yerinin ahalişi Şarki Rumeli Umum Müfettişliği'ne verdikleri 3 Nisan 1905 tarihli mahzarda beldeleri ahalisinin ve memurlarının çoğunun gayrimüslimlerden oluştuğunu, belediye dairesinde 150 kuruş maaşla Mekteb-i Tıbbiye mezunu olup diplomalı olan Rum cemaatinden Madam Suletyaniçe'nin ebe olarak çalıştığını, hiçbir hatası ve suçu olmadığı halde görevinden alındığını ve yerine Şerife Hanım isimli birinin 400 kuruş maaşla tayin edildiğini, bunun doğru ve haklı bir tayin olmadığını belirterek gayrimüslim ebenin tekrar göreve iadesini talep etmiştir.¹⁴²

Zaman zaman diploması olmayıp ebeliğe dair bilgisi olanlar imtihanlara girip diploma almaya çalışıyorlardı. Bu hususta Eftince isimli hatun sadarete gönderdiği 23 Eylül 1909 tarihli dilekçesinde yirmi seneden beri mütehasıs tabipler yanında bulunarak ebelik fennini öğrendiğini, Tıbbiye Nezaretince sanatı

¹⁴⁰ BOA. DH. MKT. nr. 59-30.

¹⁴¹ BOA. DH. MKT. nr. 827-20.

¹⁴² BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 81-6008.

ile ilgili imtihan yapılmasını ve eline diploma verilmesini şayet bu mümkün olmaz ise Kâbile Mektebi'ne devam etmesinden sonra imtihanının yapılmasını talep etmektedir. Eftince Hanım'ın bu talebi ile ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihhiye-i Umumiye Reisliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Kasım 1909 tarihli yazıda Üsküp'te oturan Eftince Hatun'un imtihanının yapılmasına kanunun müsaade etmediği ancak İstanbul'a gelerek iki sene süre ile Kâbile Mektebi'ne devam etmesinden sonra yapılacak imtihanda ehliyetini ispat etmesi durumunda kendisine diploma verilebileceği belirtilmiştir.¹⁴³

Yabancı ülke mekteplerinden mezun olup diplomasını tasdik ettiren bazı ebelerin belediyelerde geçici olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bu konu ile ilgili olarak 23 Eylül 1909 tarihli bir dilekçede bilgiler bulunmaktadır. Kâbile/ebe Atene bint-i Esterbu isimli kadın Rumeli Müfettişliği'ne verdiği dilekçede Bükreş Darülfünü'nundan diploma aldığını, bu diplomayı Dersaadet Tıbbiye Nezareti'ne tasdik ettirdiğini, üç ay kadar Selanik belediyesi kâbileliğinde vekâleten istihdam edildiğini, asil olarak kâbile gelmesi sebebiyle görevine son verildiğini ve parasız kaldığını, bu duruma padişahın rıza göstermeyeceğini belirterek kendisinin bir belediye dairesi ebeliğinde istihdamını istemektedir.¹⁴⁴

1880-1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emeklilik beratlarını ihtiva eden defterlerde¹⁴⁵ belediye kâbileliklerinde çalışıp emekli olan ebelere dair bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda emekli olan ebelerin kimler ve ne zaman emekli olduklarına ne kadar emekli maaşı aldıklarına ve emekli oldukları yıllara dair bilgiler verilmiştir.

¹⁴³ BOA. DH. MUİ. nr. 33-7.

¹⁴⁴ BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 113-11263.

¹⁴⁵ BOA. A.DVNSTEKADd. nr. 1,2,3,4.

Tablo-4 1894-1910 Yılları Arasında Emekli Olan Ebeler

Görev Yeri	Ebe İsmi	Aylık Maaşı (Kuruş)	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Mekke-i Mükerrerme Gurebâ Hastanesi ¹⁴⁶ Kâbilesi	Şerife Hediye Hanım	285	1323	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Medine-i Münevvere Kâbilesi ¹⁴⁷	Nefise Hanım	250	1312	“
Van Vilayeti Kâbilesi ¹⁴⁸	Ülfet Hanım	200	1326	“
Urfa Sancağı Kâbilesi ¹⁴⁹	Ayşe Sıddıka Hanım	200	1327	“
İskeçe Kazası Kâbilesi ¹⁵⁰	Kamer Hanım	133	1325	“
Manastır Belediyesi Kâbilesi ¹⁵¹	Ankilaki Hanım	133	1328	“
Kastamonu Vilayeti Kâbilesi ¹⁵²	Ayşe Hanım	129	1318	“
Serfice Kâbilesi ¹⁵³	Ayşe Hanım	100	1327	“
Alaşehir Kasabası Belediye Kâbilesi ¹⁵⁴	Fatıma Hanım	100	1327	“
Tokat Sancağı Belediye Kâbilesi ¹⁵⁵	Hacer Hanım	100	1328	“
Tosya Kazası Eski Kâbilesi ¹⁵⁶	Anastayaşya Kaloyanı Hanım	100	1328	“
Erzincan Kasabası Belediye Kâbilesi ¹⁵⁷	Ziyneti Hanım	33	1327	“

Yukarıdaki tablo 1894-1910 yılları arasında on iki ebenin emekli olduğunu göstermektedir. Bu ebeler Mekke-i Mükerrerme Gurebâ Hastanesi ile farklı vilayet, sancak, kaza ve kasabalarda çalışmışlardır. Bunlardan dört tanesi belediye kâbilesidir. Diğerlerinin belediye kâbilesi olup olmadıkları emeklilik beratlarında

¹⁴⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 195

¹⁴⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 25

¹⁴⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 6

¹⁴⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 55

¹⁵⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 248

¹⁵¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 216.

¹⁵² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 107.

¹⁵³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 86.

¹⁵⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 91.

¹⁵⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 219.

¹⁵⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 225.

¹⁵⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 89.

belirtilmemiştir. Kâbilerden ikisi gayrimüslimdir. Bunlardan biri Tosya kazasında diğeri Manastır belediyesinde çalışmıştır. Kâbilerin aylık emekli maaşları 285 kuruş ile 33 kuruş arasında değişmektedir. Ebelerin tamamı emekli maaşlarını Mülkiye Tekaid Sandığından almaktadırlar. Tekaid defterlerinde 1880 yılından 1894 yılına kadar emekli olmuş kabileye tesadüf edilmemiştir.

2.5-Aşı Memurları

Osmanlı Devleti'nde ahaliyi salgın hastalıklardan korumak için aşılama çalışmaları yapılmış ve bu iş için tabip, cerrah ve aşıcılar görevlendirilmiştir. Aşılama çalışmalarının düzgün yapılması için sağlık görevlilerinin, kamu kurumlarının ve halkın sorumluluklarını ortaya koyan aşı nizamnameleri ve talimatları çıkarılmıştır. Aşı nizamnamelerinin ilki 1885 yılında çıkarılmış bunu 1894 ve 1904 yıllarında çıkarılan yeni nizamnameler takip etmiştir.¹⁵⁸

30 Mayıs 1885 tarihinde çıkarılan ilk aşı nizamnamesinde aşı uygulamasının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bulunan muayenehanede, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki nöbet mahallerinde hususi olarak görev yapan tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz yapılacağı, belediyenin gerektiğinde geçici aşıcılar göndererek aşılanmamış olanları ücretsiz aşılayacağı ve aşılanmış kişilere şahadetname vereceği belirtilmektedir. Taşrada aşı uygulaması memleket tabipleri tarafından, tabip bulunmayan yerlerde ise hususi olarak tayin edilecek aşıcılar tarafından yapılacaktır.¹⁵⁹ 2 Ağustos 1885 tarihli *Aşıcılar Hakkındaki Talimat-ı Mahsusa*'ya göre aşı uygulaması doktor ve şahadetnameli cerrah ve elinde İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'den verilmiş ruhsatnamesi olan aşıcılar tarafından yapılacaktır. Tabip, cerrah ve aşıcılar aşılanan ve aşısı tutmuş olanlara bir şahadetname vereceklerdi. Bu şahadetnameye aşılananın ve babasının isim ve şöhreti ile oturduğu mahallenin adı ve aşının yapıldığı tarih yazılacaktır. Belediye ve memleket tabipleri ile aşıcılar aşıladıkları kişilerin defterini tutmaya mecbur idiler. Aşılamaya dair tutulan defterler her senenin mart ayı başında vilayetçe Dâhiliye Nezareti'ne gönderilecekti.¹⁶⁰

21 Temmuz 1894 tarihli aşı nizamnamesinde ise kaza ve belediye daireleri tabip, cerrah ve aşıcılarının aşı uygulamasını ücretsiz uygulayacakları hususu tekrar edilmektedir. Aşı şahadetnamelerinin koçanları yerel hükümet; tasdik mazbataları dahi aşı memurları ile belediye tabibi tarafından Tıbbiye Nezareti'ne

¹⁵⁸ Cem Karakılıç, "Osmanlı Devleti'nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918), CTAD, Yıl 17, 2021, Sayı 33, (Bahar), s. 9-12.

¹⁵⁹ "Aşı Hakkında Nizamname" 15 Şaban 1302/11 Temmuz 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 273-274.

¹⁶⁰ "Aşıcılar Hakkında Talimatı Mahsusa" 26 Şevval 1302/ 8 Ağustos 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 310-311.

gönderilecekti. Sancaklara tayin edilen aşıcılara 400 kuruş maaş ve köyleri dolaştıklarında her saat için beş kuruşluk harcırah verilecek ve bu para belediye dairesi gelirlerinden karşılanacaktı. Hükümet memurları nahije ve köyleri dolaşan aşıcılara gerekli yardımı gösterecekti.¹⁶¹

Aşı çalışmalarının istenilen şekilde yürütülmesi yeterli sayıda tabip, cerrah ve aşı memurunun bulunmasına bağlı idi. Hükümet bu hususta yaşanan sıkıntıya çözüm bulmak amacıyla bir girişimde bulunmuştur. 30 Mart 1898 tarihli bir sadaret tezkiresinde bu hususa dair bir teklif bulunmaktadır. İlgili tezkiredeki bilgilere göre telkih-i cederi/çiçek aşısı esasen belediye tabipleri tarafından yapılmaktadır. Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan tabiplerin sayısı ise memleket ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Bu nedenle istenilen yerlere 400 kuruş maaşla aşı memuru tayin edilmemektedir. Ancak aşı memurlarının sahip oldukları bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu hususları dikkate alan sadaret başlangıç seviyesindeki ilimleri tahsil etmiş olan öğrencilerden yıllık on beş, yirmi öğrencinin Telkikhane'de açılacak bir dershanede üç dört ay eğitime alınmasını ve yapılacak imtihanda başarılı olanlara şahadetname verilmesini teklif etmekte ve bu konuda izin istemektedir. Sadaret tezkiresine bu dershanenin açılmasının faydalı olacağına dair Şura-yı Devlet mazbatasını eklenmiştir. 10 Mayıs 1898 tarihli irade ile Telkikhane'de istenilen dershanenin açılması için izin çıkmıştır.¹⁶²

Aşı uygulamalarında görülen eksiklikleri gidermek için 2 Mart 1904 tarihinde yeni bir aşı nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede aşıcılara dair hususlar 1885 ve 1894 tarihli olanları ile hemen hemen aynıdır. Bu nizamnamede aşılardan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde bulunan muayenehanede, Dersaadet'te ve Bilad-ı Selase'de bulunan nöbet yerlerinde hususi olarak görevlendirilmiş tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz uygulanacağı ve gerekirse belediye dairesinin yılda iki üç defa ayrıca aşıcılar göndererek ücretsiz aşı uygulayacağı hususu tekrarlanmaktadır. Ancak nahije ve köylere gidecek aşıcılara saat başına ödenen beş kuruşluk harcırahın miktarı bu nizamnamede yedi buçuk kuruşa çıkarılmıştır.¹⁶³ Aşı memurlarına ödenecek bu harcırahla ilgili olarak 3 Ocak 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden bütün vilayetlere, müstakil livalara ve Şehremaneti'ne gönderilen yazıda senede iki defa mülhakatı gezerek aşısız bulunan çocuklara ve şahıslara aşı uygulayacak aşı memurlarına her saat için yedişer buçuk kuruş harcırah verilmesinin nizam gereği olduğu belirtilmiş ve bu harcırahın belediye bütçelerine dâhil edilerek aşı memurlarına muntazaman ödenmesi istenmiştir.¹⁶⁴

¹⁶¹ "Aşı Nizamnamesi", 17 Muharrem 1312/ 21 Temmuz 1894, *Düstur I. Tertip, VI. Cilt*, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1943, s. 1486-1489; BOA. DH. MKT. nr. 272-63.

¹⁶² BOA. BEO. nr. 1126-84433.

¹⁶³ "Aşı Nizamnamesi", 14 Zilhicce 1321/2 Mart 1904, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 1171-1175.

¹⁶⁴ BOA. DH. MUİ. nr. 50-50.

İstanbul'da ve vilayetlerde aşı uygulamaları sabit mekânlarda yapıldığı gibi seyyar aşı memurları vasıtası ile de gerçekleştiriliyordu. Aşı çalışmalarını yaygınlaştırmak için çeşitli yerlere seyyar aşı memurları görevlendirilmiştir. Mesela 26 Ocak 1890 tarihinde Diyarbakır, Mardin ve Maden sancaklarına dörder yüz kuruş maaşla¹⁶⁵ 22 Nisan 1889 tarihinde mahalle ve mekteplerde aşı yapmak için İstanbul'a üç ve vilayetlere birer seyyar aşı memuru gönderilmiştir.¹⁶⁶

Aşı memurlarından başarılı hizmet yapanlar hizmetlerine mukabil madalyalarla ödüllendirilmişlerdir. 21 Ekim 1900 tarihinde gayretlerinden dolayı Telkikhane'den Ahmed ve Mehmet Efendi'ye, seyyar aşı memurlarından Âlim, Ahmet, Kenan, Bekir, Hıristaki ve İsmail Efendi'ye, kadın aşıcı Ayşe Sadberk ve Sabiha Hanımlara Sanayi Madalyası verilmiştir.¹⁶⁷

Aşıları korumak ve iktisatlı kullanmak aşıcılardan istenen önemli hususlardandı. 2 Ekim 1904 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait yazıda Telkikhane'de birçok fedakarlıkla üretilen aşı tüplerinin sıcak yerlerde muhafaza edilmesi sebebiyle etkisinin kaybolduğu ifade edilerek aşılardan sıcak yerde muhafaza edilmemesi ve ihtiyaç kadar istenmesi, bir aşı tüpü ile en az üç kişinin aşılması ve aşı memurları tarafından üç ayda bir kaymakamlarca tasdik edilmiş istatistik cetvellerin gönderilmesi istenmektedir.¹⁶⁸

Aşı nizamnamelerinde aşılardan ücretsiz uygulanacağı hususu tekrarlanmakta ise de bu hususa riayet etmeyip para talep eden aşıcıların olduğu hükümet merkezine gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır. 8 Ağustos 1907 tarihli yazıda aşı memurlarından bazılarının aşılardıkları kişilerden para talep ederek vazifelerini suiistimal ettiğinin haber alındığı belirtilerek aşı nizamnamesi gereği memurların para talep edemeyecekleri şayet edenler olur ise cezalandırılmaları istenmektedir.¹⁶⁹

Kız mekteplerinde aşı uygulaması erkek aşıcılarca değil kadın aşı memurları tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim konu ile ilgili olarak 18 Temmuz 1907 tarihinde Tophane-i Amire ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Darülmuallimat, Kız Sanayi Mektepleri ve kız rüştiyelerine devam eden öğrencilerin aşılması için bir kadın aşı memuresinin gönderilmesinin istenmesi bunu göstermektedir.¹⁷⁰

Aşı nizamnamelerinde aşılardan tabipler, cerrahlar ve aşı memurları tarafından yapılacağı belirtilmekte ise de buna her zaman uyulduğunu söylemek mümkün

¹⁶⁵ BOA. DH. MKT. nr. 1692-86.

¹⁶⁶ BOA. DH. MKT. nr. 1618-29.

¹⁶⁷ BOA. DH. MKT. nr. 2417-50.

¹⁶⁸ BOA. DH. HMŞ. nr. 11-15.

¹⁶⁹ BOA. DH. MKT. nr. 2612-57.

¹⁷⁰ BOA. MF. MFK. nr. 996-18.

değildir. Nitekim 3 Temmuz 1912 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda diplomalı aşı memuru bulunan bir yerde berber esnafına aşı yaptırılmasının kabul edilemez olduğu belirtilerek bu kişilere aşı yaptırılmamasına dair Beyrut vilayetine emir verilmesi istenmektedir.¹⁷¹

Aşı memurlarının en fazla yaşadıkları sorunlardan biri kendilerine tahsis edilen maaşları zamanında alamamaları idi. Birkaç ay maaş alamayan aşı memurları olduğu gibi bir yıllık maaşını alamayanlar da vardı. Bu durumun yaşanmasındaki en büyük etken aşı memurlarının maaşlarının belediye dairelerince ödenmesinin istenmesi idi. Kıt kaynaklara sahip belediyeler tabip maaşları yanında aşı memurlarının maaşlarını da ödemekte zorlanıyordu. Maaşını alamayan pek çok aşı memuru hükümete sundukları dilekçelerde birikmiş olan maaşlarının ödenmesini istiyorlardı. Mesela 5 Eylül 1909 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Karahisar-ı Şarki sancağı aşı memuru Ömer Şükrü Efendi'nin birikmiş olan maaşının ödenmesine dair mahalline emir verilmesi istenmektedir.¹⁷² Ömer Şükrü Efendi gibi maaşını alamayan daha pek çok aşı memuru bulunuyordu.¹⁷³

Sonuç

19. yüzyılda idari, mali, askeri, hukuki ve maarif alanlarında yapılan modernleşme çalışmaları sağlık alanında da kendini göstermiştir. Bu alanda yapılan modernleşme çalışmaları askeri alanlarda yapılanlarla beraber gerçekleştirilmiştir. 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin açılmasında ordunun ihtiyaç duyduğu tabip ve cerrah ihtiyacının karşılanması önemli rol oynamıştır. Askeri kurumlara hizmet eden bu mekteplere 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye eklenmiştir. Bu kurumlarda öncelikle tabip ve cerrah yetiştirilmesi amaçlanmış iken ihtiyaç duyulması sebebiyle Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde eczacılık, ebelik ve aşıcılık sınıfları açılmıştır. Devlet sivil ve askeri tıbbiye mekteplerinde yetiştirdiği sağlık görevlilerini askeri birliklerde ve sivil sağlık kurumlarında istihdam etmiştir. Yetiştirilen sağlık görevlilerinin sayısı ülkenin ihtiyaç duyduğunun çok altında idi. Az sayıda yetişen hekimlerin ücretlerinin yerel

¹⁷¹ BOA. DH. İD. nr. 48-44.

¹⁷² BOA. DH. MUI. nr. 13-13.

¹⁷³ BOA. DH. MUI. nr 6-8; BOA. DH. İD. nr. 157-3; BOA. DH. İD. nr. 18-7; BOA. DH. İD. nr. 16-28; BOA. DH. MKT. nr. 2081-37; BOA. DH. MKT. nr. 2135-93; BOA. DH. MKT. nr. 2219-7.

idareler tarafından ödenmesinde sıkıntılar yaşanınca devlet maaşını düzgün ödemeyen ve uzak olan yerlere tabip göndermekte zorlanmıştır.

Sağlık alanında getirilen en önemli yenilik ehil olmayanlara ve elinde diploması olmayanlara hekimlik, cerrahlık, eczacılık ve ebelik yaptırılmaması idi. Artık devlet Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmayanların ve yurtdışından diploma alıp bunu Mekteb-i Tıbbiye'de onaylatmayanların doktorluk yapmalarına izin vermiyordu. Bu konudaki kural sadece tabipler için değil eczacılar ve ebeler için de geçerli idi. Umur-ı Tıbbiye Nezareti tarafından sağlıkçıların uyması, yapması ve taşıması gereken vasıflara dair farklı tarihlerde nizamnameler yayınlamıştır. Yayımlanan nizamnamelerde eczacıların uyması gereken kurallar ve eczacı çıraklarının yetiştirilmesi için yapılması gerekenler açıkça belirtilmiştir.

Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için birtakım faaliyetler yapılmıştır. Telkikhane (1892) ve Bakteriyolojihane'nin (1893) kurulması bu faaliyetlerdendir. Aşı çalışmalarını yürütmek ve yaygınlaştırmak için Mekteb-i Tıbbiye içerisinde aşıcı yetiştirmek için aşıcı sınıfları açılmış ve aşı uygulamalarını bir düzen içinde yürütmek için muhtelif tarihlerde aşı nizamnameleri ve talimatları yayınlanmıştır. Aşıcılara maaş ve harcırah ödenmesine başlanmış ise de yerel idarecilerin bu görevlilerin ücretlerini ödemedi çok da titiz davranmadığı görülmüştür.

Sağlık görevlileri arasından tekaüd nizamnamelerinin belirlediği şartları taşıması sebebiyle emekli olanlar olmuştur. Bu kişilerin emekliliklerine dair berat kayıtları tekaüd defterlerinde bulunmaktadır. Emekli olan sağlık görevlileri içinde sayıca en fazla olanlar 32 kişi ile cerrahlar ve 25 kişi ile tabiplerdir. Bunları 14 kişi ile eczacılar ve 12 kişi ile ebeler takip etmektedir. Emekli eczacıların hemen hemen yarısını gayrimüslimler oluşturmaktadır. Cerrahların büyük bir kısmı askeri birliklerden emekli olmuş iken tabiplerden bir kısmı sivil bir kısmı da askeri kurumlardan emekli olmuşlardır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. DH. MKT, nr. 1414-8; 2157-29; 59-30; 827-20; 1692-86; 1618-29; 2417-50; 2612-57; 2081-37; 2135-93; 2219-7.

BOA. MTV, nr. 104-55.

BOA. BEO, nr. 3802-285128; 1126-84433.

BOA. A. DVNSTEKAd. nr. 1, 2, 3, 4.

BOA. ŞD. nr. 145-65; 778-11.

BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 61-6008; 113-11263.

BOA. DH.MUİ. 33-7; 50-50; 13-13; 6-8.

BOA. DH.MKT. nr. 272-63.

BOA. DH.HMŞ. nr. 11-15.

BOA. MF.MKT. nr. 996-18.

BOA. DH.İD. nr. 48-44; 157-3; 18-7; 16-28.

Düsturlarda Konu ile Alakalı Nizamnameler

“Altıncı Daire-i Belediye Nizamatı”, 11 Cemaziyelevvel 1274/28 Aralık 1857, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 460-463.

“Beledi İspençyarılık Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir”, 22 Recep 1277/3 Şubat 1861, *Düstur* I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 817-823.

“Vilayât Dâhilinde olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi” 24 Rebiülevvel 1284/26 Temmuz 1867, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 491-497.

“Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi” 18 Cemaziyelahir 1285/6 Ekim 1868, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 450-459.

“Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir”, 7 Rebiülahir 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, ss. 814-816.

“Mekteb-i Tibbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasiesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye” 16 Cemaziyelahir 1287/13 Eylül 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 812-813.

“İdare-i Umumiye-i Tibbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyelevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 800-803.

“Ordu-yı Hümayunlar Alay ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamnamedir”, 24 Rebiülahir 1290/21 Haziran 1873, *Düstur* I. Tertip, III. Cilt, ss. 531-533.

- “Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname”, 14 Rebiülahir 1293/9 Mayıs 1876, *Düstur I. Tertip, III. Cilt*, ss. 542-545.
- “Dersaadet Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, İstanbul, 1296, ss. 520-538.
- “Vilayât Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, İstanbul, 1296, ss. 539-553.
- “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Takaüd Kararnamesi”, 23 Ağustos 1297/4 Eylül 1881, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, ss. 773-789.
- “İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayettir” 19 Ramazan 1299/4 Ağustos 1882, *Düstur I. Tertip, III. Zeyl*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, ss. 210-221.
- “Şehremaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezaifini Mübeyyin Talimat” 10 Zilkade 1301/1 Eylül 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 77-79.
- “Maâdin Nizamnamesi”, 15 Zilhicce 1301/6 Ekim 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 886-905.
- “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 5 Receb 1301/1 Mayıs 1884, *Düstur I. Tertip, IV. Zeyl*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302, 3-31.
- “Aşı Hakkında Nizamname” 15 Şaban 1302/11 Temmuz 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 273-274.
- “Aşıcılar Hakkında Talimatı Mahsusa” 26 Şevval 1302/ 8 Ağustos 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 310-311.
- “Aşı Nizamnamesi”, 17 Muharrem 1312/ 21 Temmuz 1894, *Düstur I. Tertip, VI. Cilt*, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1943, ss. 1486-1489.
- “Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayundur” 26 Muharrem 1304/25 Ekim 1886, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, 656-695.
- “Aşı Nizamnamesi”, 14 Zilhicce 1321/2 Mart 1904, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1941, ss. 1171-1175.
- “Memurin-i Mülkiye Tekaüdüne Dair Kanun”, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909, *Düstur II. Tertip, I. Cilt*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, ss. 666-673.

Araştırma Eserler

- Asil, Eriş ve Özçelik, Gülbin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eczacılık”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 595-600.
- Altıntaş, Ayten, “Osmanlılarda Modern Tıp Eğitiminin Başlaması: Tıphâne-i Âmire”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 528-542.

- Ataç, Adnan, “Askeri Tıp Tarihi”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 565-570.
- Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 490-493.
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 587-594.
- Çubukçu, Bayhan, “Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 600-607.
- Erdimir, A. Demirhan, “Osmanlı-Türk Tıbbında Mısır Çarşısı’nın Yeri ve Önemi”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 558-564.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Gültekin, Elif ve Doğan Gazi, “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinden Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2018, 8(3), ss. 218-223.
- Karakılıç, Cem, “Osmanlı Devleti’nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918)”, *CTAD*, Yıl 17, 2021, Sayı 33, (Bahar), ss. 1-32.
- Rasimoğlu, Ceren Gülser İlikan, “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri” *Lokman Hekim Dergisi*, 2013, 3 (1), ss. 1-6.
- Sâmi, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sarı, Nil, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, ss. 160-164.
- Sarı, Nil, “Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 494-517.
- Sarı, Nil, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın” *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 543-557.
- Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2004, ss. 2-5.
- Terzioğlu, Arslan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 518-527.
- Uzel, İlater, “Osmanlı Türk Tıbbı”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 485-489.
- Yıldırım, Nuran, “Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye Osmanlı Devleti’nde Eczacılar Nizamnamesi-1852” *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (4-5 Haziran 1998, İstanbul), Emre Dölen (Ed.), İstanbul, 2000, ss. 44-103.

